

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ *ВОРОГ* В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Кондратенко Н. В. Вербалізація концепту *ВОРОГ* в українському політичному дискурсі.

У статті проаналізовано концепт *ВОРОГ* як компонент семантичної опозиції «свій» – «чужий», представленій в політичній комунікації як одна з основних концептуальних антиномій. Здійснено огляд теоретичних праць, у яких висвітлено вербалізацію основних концептів політичного дискурсу, що представляють один з компонентів зазначеної опозиції – «чужий». Окреслено мовні репрезентації концепту *ВОРОГ* на лексичному рівні з опертям на словникові дефініції та філософське тлумачення концепту. Досліджено вербалізацію концепту *ВОРОГ* у політичному дискурсі на матеріалі виступів і промов відомих українських політиків, що дало змогу продемонструвати динаміку його розвитку та представити двокомпонентну будову концепту.

Ключові слова: концепт, концептуальна опозиція, політичний дискурс, семантика, вербалізація.

Кондратенко Н. В. Вербалізація концепта *ВРАГ* в українском политическом дискурсе.

В статье анализируется концепт *ВРАГ* как компонент семантической оппозиции «свой» – «чужой», представленной в политической коммуникации как одна из основных концептуальных антиномий. Осуществляется обзор теоретических работ, в которых отражена вербалізація основних концептов политического дискурса, содержащих один из компонентов указанной семантической оппозиции – «чужой». Определяются языковые репрезентации концепта *ВРАГ* на лексическом уровне с опорой на словарные дефиниции и философское толкование концепта. Исследуется вербалізація концепта *ВРАГ* в политическом дискурсе на материале выступлений и речей известных украинских политиков, что позволило продемонстрировать динамику его развития и представить двухкомпонентную структуру концепта.

Ключевые слова: концепт, концептуальная оппозиция, политический дискурс, семантика, вербалізація.

Kondratenko N. V. Verbalization of the concept of the *ENEMY* in the Ukrainian political discourse.

The article analyzes the concept of the *ENEMY* as a component of the semantic opposition “our” – “alien”, presented in political communication as one of the main conceptual antinomies. An overview of theoretical works, which highlights the verbalization of the basic concepts of political discourse, representing one of the components of the opposition, is “alien”. The linguistic representations of the *ENEMY* concept on the lexical level with the definitions of vocabulary definitions and the philosophical interpretation of the concept are outlined. The verbalization of the concept of the *ENEMY* in political discourse was explored on the basis of the speeches and speeches of well-known Ukrainian politicians, which allowed to demonstrate the dynamics of its development and to present the two-component structure of the concept. Concepts that make up the core of the national conceptual sphere are altered primarily by external factors and require additional analysis. First of all, it concerns the semantic opposition, among which the defining place belongs to the conceptual opposition of “our” – “alien”, which in the political discourse is represented in the speeches of political figures, political programs, advertising, etc. One of the verbal representations of the concept of “alien” as a component of semantic opposition is presented in the political communication of the concept of the *ENEMY*, which requires a thorough analysis given the relevance of this concept in contemporary political discourse.

It is substantiated that in the modern Ukrainian political discourse, the concept of the *ENEMY* has a bipolar nuclear part: the first semantic is represented by semantics “ideological enemy”, and the second – “military enemy”. In the first case, it is internal enemies, primarily political opponents, opponents who have opposing or incompatible views. In the second case we are talking about military confrontation, which is represented both in general and in concrete terms. A generalized view of the enemy implies an indication of the presence or active interference by external aggressors, postulating the threat of independence and statehood of Ukraine without indicating the subjects of these hostilities; a concrete presentation implies the actualization of Russia and the Russians as real enemies involved in hostilities against our country. In this case, the semantic field of verbalization is expanding at the expense of the lexem of the thematic group “war”. We fix the domination of the second semantic center of the concept and change the metaphorical models from the family to the militaristic.

Key words: concept, conceptual opposition, political discourse, semantics, verbalization.

Концептуальне поле політичного дискурсу неодноразово ставало предметом дослідження українських (О. Богомолов, С. Дроздова, Д. Калішук, Т. Нікішина, Н. Петлюченко, К. Серажим, О. Фоменко, Г. Яворська) та зарубіжних мовознавців (М. Гаврилова, С. Камишева, М. Невинська, М. Піменова, Л. Постникова, О. Шейгал), передусім у галузі концептуальної метафори (А. Баранов, Х. Дацишин, Ю. Караулов, В. Кравченко, О. Опаріна, Я. Прихода, А. Чудінов) і вербалізації основних концептів політичної картини світу – влада, політика, народ тощо. Проте постійні зміни в політичному просторі, що відповідно віддзеркалюються і на концептуальному рівні, дають

змогу простежити динаміку світосприйняття носіїв мови, зокрема через вербалізацію засадничих буттєвих понять сьогодення. Концепти, що становлять ядро національної концептосфери, видозмінюються під впливом насамперед зовнішніх чинників і потребують додаткового аналізу. Це стосується засадничих семантичних опозицій, серед яких визначальне місце належить концептуальному протиставленню «свій» – «чужий», що в політичному дискурсі представлено у виступах політичних діячів, політичних програмах, рекламі тощо. Одна з вербальних репрезентацій концепту «чужий» як компонента семантичної опозиції представлена в політичній комунікації концептом *ВОРОГ*, який потребує ґрунтового аналізу з огляду на актуальність цього концепту в сучасному політичному дискурсі.

Визначення основних концептів політичного дискурсу належить до дискусійних питань сучасної лінгвістики, оскільки їх перелік представлений у наукових розвідках на підставі різних параметрів, а виокремлення основних концептів політичної комунікації потребує подальших наукових пошуків. Незважаючи на це, лінгвісти визначають комплекс ключових концептів політичного дискурсу. Так, О. Шейгал вважає, що основними концептами є «влада» і «політик» [10, с. 70–96], М. Гаврилова – «політика», «політик», «влада», «благо», «ціледосягнення», «народ», держава», «інтерес» [2], М. Невинська – «народ» і «влада» [7]. В українському мовознавстві здебільшого досліджують концепти «влада», «народ», «Європа», проте проаналізовано й основні семантичні опозиції, серед яких особливе місце належить протиставленню «свій» – «чужий», одним з виявів якої є концепт *ВОРОГ*.

Одним з концептів, що визначають як історичне минуле України, так і політичне сьогодення, вважаємо концепт *ВОРОГ*. Цей концепт фіксуємо в межах концептуальної опозиції «свій» – «чужий» як базової для політичного дискурсу [6, с. 77], що виражається передусім лексичними засобами. Наведена концептуальна опозиція представлена в наукових розвідках Л. Балашової [1], Г. Ковальнової [4], Т. Кузнецової [5] та ін. Сучасні дослідники виокремлюють у межах цієї семантичної опозиції актуалізацію концепту *ВОРОГ* у репрезентації семантичного компонента «чужий»: «трактування «чужого» може виявлятися по-різному: як «іншого», «не друга», «не ворога» і «ворога» [3, с. 297]. Представлення концепту *ВОРОГ* у межах ключової семантичної

опозиції політичного дискурсу визначає його релевантність і для концептуального простору української політичної комунікації.

При цьому за словниковими дефініціями серед значень лексеми «чужий» ми не спостерігаємо сем «ворог», «ворожий» тощо. Тлумачний словник української мови репрезентує таке значення: Чужий. – Належний комусь іншому, не власний, не свій. // Здобутий, зароблений не своєю працею, не своїми зусиллями. // Те, що надбане іншим. // Який є продуктом мислення кого-небудь іншого (про думки, ідеї, слова і т. ін.). // Якого зазнає хтось інший, який випадає на долю кого-небудь іншого. // Не притаманний, не властивий кому-небудь, незвичний за виявом. 2. Не пов'язаний з ким-небудь родинними зв'язками; нерідний. 3. Який не перебуває в близьких взаєминах з ким-небудь, не пов'язаний спільністю умов життя, праці; сторонній // Незнайомий, невідомий // Який стосується інших людей; // Властивий чомусь зовсім іншому; чужорідний. 4. Який не є батьківщиною або місцем постійного проживання для кого-небудь. // Родом з іншої місцевості. // Який стосується іншої держави, країни; іноземний. 5. Який має інші погляди, прагнення, інтереси і т. ін., ніж хто-небудь. // Який не відповідає поглядам, інтересам, прагненням кого-небудь [8, Т. 11, с. 377]. В останньому значенні лексема чужий означає «інший», тому тут розвивається додаткова семантика інакшості, протилежності, що спричиняє появу сем ворожості, оскільки інше, протилежне, чуже часто сприймається на рівні наївної картини світу як вороже. Усе, що є незвичним, незрозумілим, чужим, пересічні носії мови ототожнюють з ворожим. На думку Т. Кузнецової, «освоєння світу людини починається з освоєння території, яка завжди отримує аксіологічну диференціацію: позитивну цінність має «свій» простір, а негативну – «чужий», оскільки для багатьох людей властиво сприймати те, що відбувається в їхньому соціокультурному полі, найприроднішим і правильним, адже «своє» завжди «рідне», «особисте», «безпечне», «особливе», а «чуже» – «вороже», «небезпечне», «хаотичне» [5, с. 59].

У філософському витлумаченні концептуальну дихотомію «свій» – «чужий» розглядають як тоталітарно-релігійний тип опозиції в конфлікті самозамкнених систем: «тоталітарно-релігійний тип опозиції «свій» – «чужий» знищує «чуже» в образі ворога і починає шукати інших ворогів або «чужих» серед «своїх», тому що його існування можливе лише в конфлікті з «ворогом» [9, с. 85]. На нашу

думку, тоталітарно-релігійний тип опозиції характерний і для політичного дискурсу, для якого конфлікт є цілком природним станом. Проте семантичний компонент «чужий» у розглянутій опозиції має негативно оцінне забарвлення і відповідну конотацію, що й уможливило його потрактування як вияву концепту *ВОРОГ*.

На мовному рівні концепт *ВОРОГ* насамперед має лексичну репрезентацію. За лексикографічними джерелами зафіксовано лексему *ворог* як полісемічну: академічний словник української мови подає три значення: *Ворог*. – 1. Той, хто перебуває в стані ворожнечі, боротьби з ким-небудь; недруг, супротивник. // чого. Принциповий противник чого-небудь. 2. також збірн. Супротивник на війні, у воєнних діях. 3. перен. Шкідник сільськогосподарських рослин, лісу і т. ін. [8, Т. 1, с. 739]. У політичному дискурсі актуальні два перших значення. У першому значенні лексему вживають для найменування ідеологічних супротивників, переважно йдеться про внутрішню політику, звідси ядром концептуального поля стає значення «опонент», «противник», напр.: *Тут нема ворогів. Ми вам не вороги – ми вам партнери* (П. Юрчишин); *...країні розповіли, що я – ворог номер один, ну, можливо, Юра [Ю. Луценко] – ворог номер два. Розумієте? А можливо, всі, кого на Майдані кидали за ґрати, – це ворог номер три* (Ю. Тимошенко); *Костенко був ворогом комуністів, але його амбіції призвели до того, що вони йому аплодували стоячи* (Т. Чорновол). Йдеться про політичних опонентів, здебільшого актуалізовано семантичне протиставлення *влада / опозиція*: для опозиції влада є ворогом, тоді як з боку влади таких оцінок у політичному мовленні немає. При цьому ті самі політики, які раніше не мали таких номінацій як «ворог» і, відповідно, негативних оцінок, отримують їх, щойно перейшовши з опозиції до влади, напр.: *Порошенко, із точки зору політики, у поганому розумінні цього слова, набагато страшніший ворог, ніж Янукович* (В. Шабунін); *Підписавши «закон» про засади мовної політики, президент Віктор Янукович оголосив себе і свій режим відкритим ворогом Українського народу* (Українська партія «Собор»). Визначаємо це значення як «ідейний ворог», тобто той, хто має протилежні або несумісні уявлення ідеологічного характеру – щодо ідеологічних пріоритетів країни, майбутнього шляху, ціннісних орієнтацій тощо. Ідеологічні вороги в політичному дискурсі асоціюються з політичними опонентами і є внутрішніми ворогами, цей семантичний аспект представлено і в

політичній рекламі, напр.: *Ми не шукаємо ворогів і не зводимо рахунків* (Політична листівка Партії регіонів); *Ворог їхньої держави* (Політичний слоган А. Гриценка). Саме це значення актуалізовано і в синонімічному ряді – суперник, супротивник, антагоніст.

Семантика ідеологічної ворожнечі має не лише узагальнений характер, коли протиставляються два протилежні за поглядами або переконаннями політичні табори, а й конкретний: політики називають своїх опонентів ворогами або такі номінації використовують журналісти на позначення політичних опонентів, напр.: *Віктор Пінчук – третій, після Петра Порошенка та Віктора Балоги, затятий ворог Юлії Тимошенко, з яким вона уклала неформальний передвиборчий пакт про примирення* (Українська правда); *...Як після цього не вважати Путіна особистим ворогом? Він забрав у мого народу все, що нам дорого* (І. Мунаєв). У промовах, виступах і коментарів українські політичні діячі часто називають своїх ідеологічних противників ворогами, маючи на увазі ідеологічні суперечності, напр., на питання журналіста, чи вважає президента П. Порошенка ворогом Н. Савченко відповіла: *Мій ворог той, хто робить жити гірше кожній людині. Коли прості люди кажуть, що ми живемо гірше з кожним днем. Так, я думаю, він – ворог народу*. При цьому протиставлення було здійснено не лише як інтерперсональне, що характерно для міжособистісного спілкування або характеристик дій політичних опонентів, а як опозиція «народ» – «політик». Мовець виступає тут не як політик, що має інші від свого опонента погляди, а як представник народу, тому і протиставляє президента і народ, називаючи першого ворогом.

Другим семантичним компонентом, що також входить до ядерної частини концепту, є «військовий ворог». Це значення набуло актуальності в останні три роки у зв'язку з політичними подіями в Україні та зміною зовнішньої політики держави. На відміну від ідеологічних ворогів, які є внутрішніми, військовий ворог є зовнішнім. Вважаємо, що другим основним значенням концепту *ВОРОГ* є «ворог на полі бою», «військовий противник», напр.: *Сьогодні з вдячністю згадуємо всіх, хто творив морську славу і міць України, в боях боронив її від ворога* (В. Ющенко); *Озираючись назад на понад два роки війни, можна впевнено стверджувати, що ворогу не вдалося реалізувати жодної стратегічної задачі, і він не зміг поставити Україну на коліна* (П. Порошенко). Цей семантичний

компонент концепту *ВОРОГ* актуалізовано в тих контекстах, коли йдеться про військові дії, захист Батьківщини, армію. Значення ворога як військового супротивника завжди пов'язано із зовнішньою загрозою для країни – або в минулому, або в теперішньому. Переважно семантика військової загрози та військового ворога має узагальнений характер без зазначення конкретних суб'єктів. Зважаючи на це, лексема *ворог* вживається разом з такими лексичними одиницями, як *війна*, *бій*, *наступ*, *противник*, *перемога* тощо, напр.: *Розумію горе родин. Але по-справжньому винним у загибелі наших героїв є **ворог**, який віроломно вдерся на нашу землю. Єдиним виправданням цим смертям є наближення ними невідворотної перемоги* (П. Порошенко); *За два роки цієї Вітчизняної війни за незалежність ми довели світові, що **ворога** зупиняє не лише сила зброї українських воїнів, але й духовна міць та єдність українського народу* (П. Порошенко). При цьому фоніві знання допомагають реципієнтам зрозуміти, про якого саме ворога йдеться, але він не названий у контексті.

На нашу думку, у семантичному компоненті «військовий ворог» концепту *ВОРОГ* домінує семантика «абстрактний ворог», що характерно саме для політичного дискурсу. Мовець не називає і не персоніфікує військового противника, його ідентифікація – завдання адресата. До того ж абстрактний характер номінації уможливорює її вживання узагальнено, як збірне найменування всіх зовнішніх військових ворогів, але для такого значення використовують граматичні форми множини – вороги, вороженьки, напр.: *Наші **вороги** сподівалися, що новій українській владі не вдасться перебороти віковічне прокляття українських демократів – це чвари, розбрат і конфлікти* (А. Яценюк). Таке вживання має давню традицію. Ще в тексті гімну України фіксуємо лексеми на позначення концепту *ВОРОГ* у двох випадках: по-перше, лексема «вороженьки» (*Згинуть **наші вороженьки**, як роса на сонці...*), по-друге, лексема *ворог* у формі множини (друга частина тексту, що не ввійшла в офіційний гімн: *... України слава стане поміж **ворогами**...*). Йдеться саме про зовнішніх ворогів у значенні «військовий ворог», що актуалізовано й у відомому патріотичному гаслі *Слава нації – смерть **ворогам!*** У такому разі немає конкретизації, хто саме є ворогом, вибір має здійснити адресат.

Новітній український політичний дискурс демонструє й конкретизацію військового ворога, яким названа Росія, напр.: *Ми*

повинні зібрати наші сили і усвідомити всю небезпеку, яку несе ця війна. Те, що відбувається з боку Росії, – це не акт братства. Це ворожнеча і бажання домінувати. **Росія** – це не союзник, а, на жаль, **ворог** (Л. Гузар); *Наші міжнародні партнери з цього параду отримують сигнал, що Україна здатна сама себе захищати, але потребує подальшої підтримки. Адже наш ворог – країна, яка займає дев'яту частину суходолу і має військовий бюджет в десятки й десятки разів більший за наш* (П. Порошенко). Конкретизація ворогу перебуває на периферії концептуального поля, мовці-політики здебільшого вживають лексему *ворог* узагальнено і без конкретизації. Іноді, як в останньому прикладі, використовують перифрази, що замінюють суб'єкта дії – ворога. Останнім часом в українських ЗМІ концепт **ВОРОГ** реалізований саме як військовий ворог, при цьому мається на увазі агресія Російської Федерації на Сході України, навіть якщо суб'єкт цих дій і не названий. Загальний контекст указує на те, що концепт змінив ядерну частину: посилилося конкретне значення на противагу послабленню узагальненого, напр.: *...сьогодні нам потрібна єдність у розумінні, що є ворог, наскільки він є лукавий, наскільки... які він жахливі методи використовує* (М. Лубківський). Для української лінгвоментальності така конкретизація не є новою, навіть фольклор та відомі пісні фіксують вербалізацію концепту **ВОРОГ** як національно (або державно) детермінованого, напр.: *А москаль північний – то наш ворог вічний* (М. Дяченко). Конкретизація концептуального значення, на нашу думку, зумовлена актуальними політичними подіями. Звідси і заміна метафоричних моделей, побудованих на родинних стосунках (братерство), на мілітарні метафори, що віддзеркалюють стереотипне уявлення носіїв мови про політичну ситуацію в Україні, напр.: *Українці не дозволять росіянам називати себе братнім народом* (Б. Коморовський).

Для вербалізації концепту **ВОРОГ** вживають лексеми однієї лексико-семантичної групи – слова *ворожий, ворожнеча, ворогування, протистояння* тощо, напр.: *У Росії мріють, аби українці і поляки ворогували* (Газета по-українськи, 2017); *Українські військові знищили ворожий безпілотник на передовій* (УНІАН); *Чи дійсно протистояння в історичних питаннях для України і Польщі дорожче за союз проти Кремля* (Без табу). Лексичний рівень вербалізації концепту **ВОРОГ**

досить широкий, він охоплює синонімічні лексеми, спількореневі слова та одиниці лексико-семантичного поля «ворожнеча».

У сучасному українському політичному дискурсі концепт *ВОРОГ* має двополюсну ядерну частину: перший семантичний представлений семантикою «ідеологічний ворог», а другий – «військовий ворог». У першому разі йдеться про внутрішніх ворогів, насамперед політичних опонентів, супротивників, які мають протилежні або несумісні погляди. У другому – про військове протистояння, репрезентоване як узагальнено, так і конкретно. Узагальнене уявлення про ворога передбачає вказівку на наявність або активне втручання з боку зовнішніх агресорів, постулювання загрози незалежності і державності України без зазначення суб'єктів цих військових дій; конкретне уявлення передбачає актуалізацію Росії та росіян як реальних ворогів, що беруть участь у військових діях проти нашої країни. Семантичне поле вербалізації розширюється за рахунок лексем тематичної групи «війна». Фіксуємо домінування другого семантичного центру концепту та зміни метафоричних моделей з родинних на мілітарні.

Література

1. Балашова Л. В. Реализация концептов «свой – чужой» в российском политическом дискурсе начала XXI в. / Л. В. Балашова // Политическая лингвистика. – Екатеринбург, 2014. – № 1 (47). – С. 40–50.
2. Гаврилова М. В. Лингвокогнитивный анализ русского политического дискурса : дисс. ... д. филол. наук / М. В. Гаврилова. – СПб., 2005. – 468 с.
3. Дацишин Х. Концепт «чужий» у політичному дискурсі Євромайдану (на матеріалі газети «День») / Х. Дацишин // Вісник Львівського ун-ту. Серія Журналістика. – 2014. – Вип. 39. – С. 296–302.
4. Ковальова Г. П. Опозиція «свій – чужий» при формуванні національної ідентичності в контексті глобалізації / Г. П. Ковальова // Наукові записки. Сер. «Філософія». – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. – Вип. 5. – С. 84–91.
5. Кузнецова Т. В. «Свій» / «чужий» у текстовому просторі ЗМІ / Т. В. Кузнецова // Стиль і текст. – 2007. – Вип. 8. – С. 59–65.
6. Михалева О. Л. Политический дискурс : Специфика манипулятивного воздействия / О. Л. Михалева. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 256 с.
7. Невинская М. Д. Концептуальная оппозиция «народ – власть» в политическом дискурсе : дисс. ... к. филол. наук / М. Д. Невинская. – Волгоград, 2006. – 177 с.
8. СУМ – Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
9. Фильде В. Г. Опозиция «свой» – «чужой» в культуре : дисс. ... к. филос. наук / В. Г. Фильде. – Омск, 2015. – 152 с.
10. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса : [монография] / Е. И. Шейгал. – М. : Гнозис, 2004. – 326 с.

Стаття надійшла до редакції 06.10.2017 р.